

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՀԻԵՐԱՐԽԻԱՅԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Մուրեն Մանուկյան

Յուրաքանչյուր ցեղասպանության ուսումնասիրության համար հիմնարար խնդիրներից են ոճրագործության կազմակերպիչների և իրականացնողների շրջանակի ուրվագծումը, ինչպես նաև զանգվածային սպանությունների ընթացքում նրանց դերակատարման վերլուծությունը:

Ցեղասպանությունն առաջին հերթին քաղաքական հանցագործություն է, միաժամանակ այն ծնվում է մարդկանց ուղեղներում և իրականացվում մարդկանց ձեռքերով: Հանցագործության իրականացման մեխանիզմները հասկանալու համար անհրաժեշտություն է առաջանում քննության ենթարկելու ոճրագործների ամբողջ հիերարխիկ համակարգը՝ որոշում կայացնողներից մինչև շարքային մարդասպաններ և աջակիցներ:

Այս խնդիրը որոշակիորեն դուրս է մնացել Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների ուշադրության կենտրոնից՝ հայտնվելով ընկալման և մտածողության հայտնի ծուղակում, երբ ստեղծվում է տպավորություն, որ կարիք չկա հետազոտել մի բան, որ այդքան բացահայտ է: Իհարկե, տարբեր գիտնականներ այս կամ այն չափով անդրադարձել են ոճրագործների բացահայտման խնդրին, սակայն ամբողջ համակարգն իր ուղղահայաց և հորիզոնական բազմաթիվ կապերով, որոշումների կայացման պահից մինչև սպանության անմիջական իրականացումը չի դարձել ուսումնասիրության թեմա:

«Ցեղասպանություն» հանրագիտարանը սահմանում է «(ոճրագործ)» («Perpetrator») եզրն իբրև մարդ, ով «նախաձեռնում, նպաստում կամ իրականացնում է ցեղասպանության գործողությունները կամ մարդկության դեմ հանցագործությունները»¹: Այս երեք գործողությունը՝ **նախաձեռնել, նպաստել և իրականացնել**, որոշակիորեն բնութագրում են այն աստիճանակարգը, որ գործում է ցանկացած ցեղասպանության իրականացման ընթացքում:

Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածում նույնպես արձանագրված է հանցավոր գործողությունների մասնակիցների շրջանակը. «Ցեղասպանություն կամ [սույն կոնվենցիայի – Ս.Մ.] 3-րդ հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարած անձինք ենթակա են պատժի՝ անկախ այն բանից, նրանք սահմանադրությամբ պատասխանատու ղեկավարներ են, թե պաշտոնատար կամ մասնավոր անձինք»²: 1919-1920 թթ. երիտթուրքերի նկատմամբ կազմակերպված դատավարությունների ընթացքում հանցագործները հիերարխիայի նույնանման դասակարգման էին ենթարկվում: Առանձնացված դատավարություններ ընթացան կուսակցության և պետության ղեկավարների, «Հատուկ կազմակերպության» անդամ-

¹ *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, Macmillan Reference USA, 2004, p. 790.

² Կոնվենցիայի տեքստն անգլերեն լեզվով http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf

ների, ինչպես նաև տեղական պաշտոնյաների և կուսակցական պատասխանատու քարտուղարների նկատմամբ³:

1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի պետությունների համատեղ հռչակագիրը նույնպես անդրադառնում է այն խնդրին՝ առանձնացնելով անհատական պատասխանատվության հարցը և ընդգծելով Օսմանյան կայսրության պաշտոնյաների մասնակցությունը հայ բնակչության կոտորածներին՝ հաստատելով, որ Օսմանյան կայսրության անդամներն ու այդ ջարդերի մասնակիցներն անձնական պատասխանատվություն են կրելու⁴:

Այս հոդվածում փորձ է արվում քննելու Հայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացք ներգրավված անձանց շրջանակը և աստիճանակարգը՝ պայմանականորեն բաժանելով ոճրագործներին մի քանի մակարդակի՝ վերին՝ որոշում կայացնողներ, միջին՝ տեղական կազմակերպիչներ և գործընթաց ներգրավված կազմակերպություններ ու կառույցներ, ինչպես նաև ստորին՝ հասարակ բնակչություն, և ուրվագծելով յուրաքանչյուր շրջանակի նշանակությունը և գործունեության առանձնահատկությունները:

ա. Որոշում կայացնողներ

Հայոց ցեղասպանության ոճրագործների ամենավերին օղակը ճակատագրական որոշում կայացնողներն էին: Նրանք ձևակերպում էին ցեղասպանական գաղափարախոսությունը, կայացնում ցեղասպանության իրականացման որոշումը և վերահսկում կոտորածների ընթացքը: Որոշում կայացնողները հարյուր հազարավոր մարդկանց մահվան էին ուղարկում՝ շատ հաճախ անձնապես չմասնակցելով սպանության գործընթացին:

Այս մակարդակում ոճրագործները ներկայացված էին պետության բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչների, կուսակցական վերնախավի և մի քանի ազդեցիկ անհատների տեսքով, որոնց դերը Հայոց ցեղասպանության նախագծման մեջ որոշիչ էր: Տարանջատել այս խմբերն անհնար է, քանի որ նույն մարդը հաճախ մի քանի դերով է հանդես եկել՝ լինելով միաժամանակ և՛ կուսակցապետ, և՛ պետության ղեկավար, և՛ ազդեցիկ գործիչ:

Պետության դերը ցեղասպանությունը ծրագրելու ու իրականացնելու մեջ վճռորոշ է: XX դարում ցեղասպանությունները միշտ իրականացվել են պետական իշխանության կամ պետության ներկայացուցիչների կողմից, քանի որ միայն պետական իշխանության չափազանց կենտրոնացվածության, ինչպես նաև հաղորդակցության

³ Տե՛ս Dadrian Vahakn N. and Taner Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials*, New York and Oxford: Berghahn Books, 2011, Անույան Մ., *Ճանաչում և դատապարտում. Երիտթուրքերի դատապարտությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.)*, ՀՏԹԻ, Երևան, 2013:

⁴ «Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ են պահում Բարձր Դռանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն համանման կոտորածներում»: Տե՛ս Մեծ տերությունները, *Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918)*, հ. I, խմբ. Պելլերյան Արթուր, Երևան: «Հայաստան», 2005, էջ 99:

և փոխադրամիջոցների վերահսկողության դեպքում է հնարավոր լինում գործուն կերպով կազմակերպել նման ոճրագործություն⁵: Պետական ռեսուրսները, օրինական բռնություն կիրառելու իրավունքը, ինչպես նաև ենթակառուցվածքները՝ հեռագրական մեքենաներ, երկաթուղիներ, համակենտրոնացման ճամբարներ, թույլ են տալիս նախաձեռնել նման հսկայածավալ «նախագիծ», ինչպիսին է ցեղասպանությունը: Պետությունը նաև միակ «խաղացողն» է, որ տիրապետում է բոլոր այն միջոցներին, որոնք թույլ են տալիս բնակչության շրջանում ատելության քարոզչություն տարածել՝ սպանարդկայնացնելով զոհերին, ներկայացնելով նրանց իբրև չարիք և նույնիսկ մահացու վտանգ, դրանով իսկ հավաքագրելով մարդկանց հսկայական զանգվածներ, որոնք լծվում են սպանության գործընթացին:

Սովորաբար նման պետությունների գլուխ կանգնած են լինում քաղաքական ուժեր, որոնք որդեգրում են ցեղասպանական գաղափարախոսություն և դրսևորում զանգվածային ոճրագործություն իրականացնելու կամք: Հոլոքոստի դեպքում դա Նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցությունն էր, Կամբոջայում՝ Կոմունիստական կուսակցության հոսանքներից մեկը՝ Կարմիր կիներները: Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան պետության կողմից իրականացված հանցագործություն է, սակայն այն իրագործելու որոշումները կայացրել է «**Միություն և առաջադիմություն**» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, որը ողջ իշխանությունը երկրում փաստացի կենտրոնացրել էր իր ձեռքում՝ կատարելով պետական մարմինների գործառնություններ⁶: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության որոշումները, որոնք գործարկվել էին կառավարության միջոցով, հետադարձ թվագրությամբ հաստատվել և օրենքի ուժ են ստացել Օսմանյան խորհրդարանի կողմից:

Ցեղասպանության իրականացման որոշումը ձևավորվեց 1910 և 1911 թթ. երիտթուրքական համաժողովների ընթացքում⁷: Օսմանիզմի գաղափարախոսության անարդյունավետության պայմաններում ուժեղացել էր այն թյուրքիզմով փոխարինելու ձգտումը: 1910-1911 թթ. ժողովների ընթացքում պանթուրքական ուղղվածության մի շարք ջատագովներ ընդգրկվեցին Իթթիհաթի Կենտրոնական կոմիտեի կազմում⁸: 1911 թ. աշնանը Իթթիհաթի 4-րդ համաժողովը վավերացրեց անցումը դեպի բռնի թուրքացում: Կոնգրեսի մասնակից Կյազին Նամի Դուրուն իր հուշերում նշում էր. «Իթթիհաթը երդվեց ձուլել այլ ժողովուրդներին թուրքական միջավայրում և համապատասխան ծրագիր մշակել»⁹: Դոկտոր Նազըմը, ով այս գծի

⁵ *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*, Chalk Frank and Jonassohn Kurt, eds, New Haven and London: Yale University Press, 1990, p. 26.

⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Akçam Taner, *A Shameful Act*, London, Macmillan. 2007, Dadrian Vahakn, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, 2003:

⁷ Dadrian Vahakn, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, 2003, pp. 179-180.

⁸ Melson Robert, *Revolution and Genocide, On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, The University of Chicago Press, 1992, p. 165, Jacob Landau, *Pan-Turkism: from Irredentism to Cooperation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1995, p. 49.

⁹ Duru Kazim Nami. Ziya Gökalp. İstanbul, 1965, s. 41 մեջբերումն ըստ Авакян Арсен, *Геноцид армян*:

առաջամարտիկ էր 1910, 1911 թթ. ժողովներում հաստատեց Կայսրության «վերջնական թուրքացման» տեսակետը, որը իրականացվելու էր մուսուլմանների զանգվածային վերաբնակեցումների ձևով և կոտորածների միջոցով¹⁰:

1913 թվականից կենտկոմը դադարեց հաշվետու լինել համագումարի առջև և հենվելով անդամների հեղինակության և պետական իշխանության մեջ զբաղեցրած պաշտոնների վրա՝ երկրի ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքերում: Հենց Իթթիհաթի կենտկոմն էլ ուղղակիորեն մշակեց և իրականացրեց հայերի ոչնչացումը: Հայոց ցեղասպանության ծրագրման և իրականացման ամբողջ ընթացքում, այսինքն՝ 1912-17 թթ., Իթթիհաթի կենտկոմի կազմն անփոփոխ էր՝ Իթթիհաթի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրու, Սաիդ Հալիմ փաշա, Թալաաթ փաշա, Էյուբ Սաբրի, դոկտոր Նազըմ, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիր, դոկտոր Ռուսուհի, Զիյա Գյոքալի, Էմրուլլահ, Կյուչուք Թալաաթ, Աթիֆ Ռիզա, Կարա Քեմալ¹¹:

Այս գործիչներից Հայոց ցեղասպանության ծրագրման և իրականացման մեջ դերակատարում ունենալու տեսակետից մի շարք հեղինակներ /Արսեն Ավագյան, Դոզան Ավչոզլու¹², Շուքրու Հանիօղլու, Ռոբերտ Մելսոն¹³/ կենտրոնական տեղ են տալիս դոկտորներ Նազըմին և Բեհաեդդին Շաքիրին:

Հեռու մնալով հանրային ուշադրության կենտրոնից՝ **Նազըմն** այնուամենայնիվ իր ձեռքերում էր կենտրոնացրել կուսակցության վերահսկողությունը: Նա բազմիցս արտահայտվել էր ոչ թուրքական փոքրամասնությունների վերացման օգտին և այս գործում գտել էր իր համար հավատարիմ համախոհ: Հենց **Բեհաեդդին Շաքիրն** է Նազըմի հետ հավանաբար հեղինակել տեղահանության մասին օրենքը¹⁴: Շաքիրի կարևոր դերը հաստատել է նաև գերմանացի գնդապետ Շտանգեն, ում հետ համատեղ Շաքիրը կազմակերպել է պարտիզանական գործողությունները ռուսների դեմ Առաջին աշխարհամարտի առաջին երեք ամիսների ընթացքում: Ըստ Շտանգեի՝ հետագայում այս նույն ջոկատները վերափոխվում են մարդասպանների ջոկատների¹⁵: Վահագն Դադրյանը նույնպես նշում է այս երկուսի վճռական դերը (Թալեաթի, ազգային անվտանգության ղեկավար Զամփուլատի և Գլխավոր շտաբի երկրորդ վարչության /հետախուզման/ ղեկավար գնդապետ Սեյֆիի հետ միասին)

механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, Музей-институт Геноцида армян, 2013, էջ 43:

¹⁰ Pinon Rene, *La Liquidation de L'Empire Ottoman*, *Revue des Deux Mondes*, 53 (September, 1919), pp.131, 139-140 ըստ Dadrian Vahakn N., *Warrant for Genocide, Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, էջ 98:

¹¹ Авакян Арсен, *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, Ереван, Музей-институт Геноцида армян, 2013, стр. 46-48.

¹² Avcioglu Dogan, *Milli Kurtulu Tarihi*, Vol. 3 (Istanbul: Istanbul Publications, 1974).

¹³ Melson Robert, *Revolution and Genocide, On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, The University of Chicago Press, 1992, p. 145, 313, (ft 44).

¹⁴ Авакян А., *указ. соч.*, стр. 55-56.

¹⁵ Report No. 3481, dated 23 August 1915, Botschaft Konstantinopel 170/23, մեջբերումն ըստ Dadrian, Vahakn N., *The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians, "Holocaust and Genocide Studies"*, 1 (2) (1986) p. 173.

ցեղասպանական ծրագրի վերջնական որոշման ընդունման մեջ¹⁶:

Բացի վերոնշյալ գործիչներից, կարելի է նշել նաև ցեղասպանության տարիներին Իթթիհաթի հիմնական գաղափարախոսներին՝ պանթուրքիստներ Զիյա Գյոքալփին և Յուսուֆ Աքչուրային: Նրանք քարոզում էին, որ քրիստոնյաների ոչնչացումը կվերացնի այն խոչընդոտը, որ խանգարում է Անատոլիայից մինչև Միջին Ասիա բնակվող բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորմանը նոր գերկայսրության մեջ¹⁷:

Սակայն մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման մանրամասնորեն մշակված ծրագիրը կարող էր իրականացվել միայն այն պայմաններում, երբ երիտթուրքական կուսակցության վերահսկողության տակ կլինեին ամբողջ պետական ապարատը և նրա կառույցները, այդ թվում՝ ուժային: Այս պատճառով չափազանց կարևոր էր 1913 թ. հեղաշրջումից հետո Իթթիհաթի բռնապետության ձևավորումը, երբ տեղի ունեցավ պետական և կուսակցական ապարատի ամբողջական սերտաճում: Կառավարությունը փաստացի վերածվեց կուսակցության կամքն իրականացնող մի մարմնի: Ամբողջ իշխանությունն անցավ **եռապետերի** ձեռքը: Եռապետերը դարձան նաև ցեղասպանական ծրագրի իրականացման գլխավոր պատասխանատուները: Ռազմական նախարար դարձավ **Իսմայել Էնվերը**, որն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել ամբողջ ռազմական գործերը, Գերմանիայի հետ դաշինքի ջատագով էր և նույնիսկ գահի նկատմամբ հավակնություններ ուներ, քանի որ ամուսնացած էր սուլթանի զարմուհու հետ: **Ահմեդ Ջեմալը**՝ նախ Ստամբուլի նահանգապետն էր, հետո՝ ռազմածովային նախարարը, Չորրորդ բանակի հրամանատարը և Սիրիայի փաստացի տերը: Նրա հարաբերություններն Էնվերի հետ մշտապես բարդ էին¹⁸: Ընդհանրապես եռապետերից յուրաքանչյուրը փորձում էր բացատել մյուսների միջամտությունը սեփական վերահսկողության տակ գտնվող ոլորտի գործերին, և սրանով կարելի է բացատրել Հայոց ցեղասպանության ընթացքում նրանց գործողություններում երբեմն նկատվող տարաձայնությունները:

Եռապետության երրորդ անդամը **Մեհմեդ Թալեաթն** էր, ով զբաղեցնում էր ներքին գործերի նախարարի, հետագայում նաև կառավարության ղեկավարի պաշտոնները և փաստացի ամենամեծ իշխանությունն էր կենտրոնացրել երկրի ներսում, քանի որ ստանձնել էր երիտթուրքական կուսակցության նեղ շրջանակի մեջ գոյություն ունեցող հակամարտող հոսանքները և ազդեցիկ անհատներին հաշտեցնելու և զսպելու գործառնությունը¹⁹: Լինելով ներքին գործերի նախարար՝ նա նաև վերահսկում էր վիլայեթներում ամբողջ ոստիկանությունը և վարչական ապարատը, ինչը նրան հսկայական ազդեցություն էր հաղորդում, ինչպես նաև կենտրոնական գործող անձ

¹⁶ Dadrian Vahakn N., The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians, *“Holocaust and Genocide Studies”*, 7, (2) (1993), p. 176.

¹⁷ Naimark Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, 2002, pp. 25–26.

¹⁸ *The Memoirs Of Abram Elkus: Lawyer, Ambassador, Statesman*, Taderon Pr, 2004, pp. 61-62.

¹⁹ Zürcher, Erik, *Turkey-A Modern History*, 2003, p. 110.

էր դարձնում Հայոց ցեղասպանության իրականացման համակարգում²⁰: Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի դեսպան կոմս Վուլֆ-Մեթթերնիխը Մեհմեդ Թալեաթին նկարագրում էր իբրև «հայկական կոտորածների ոգին»²¹: Հենց նրա անունից էին ուղարկվել հիմնական այն հեռագրերը, որոնք համակարգում էին հայերի ոչնչացումը նահանգներում: Իհարկե, այդ հրահանգները չէին պարունակում սպանության բացահայտ հրամաններ, սակայն անուղղակիորեն վկայում են նախապատրաստվող հրեշավոր ծրագրի մասին: Օրինակ՝ 1915 թ. հուլիսի 21-ին թվագրված Թալեաթի ծածկագիր հեռագիրը՝ ուղարկված Դիարբեքի, Խարբերդի, Ուրֆայի և Դեր-Զորի նահանգապետերին և մութասարիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղել, լքյալ գույքը վատել, այլ ոչ թե դիակները լցնել ձորերը, գետերը կամ լճերը²²: Դիարբեքի նահանգապետին 1915 թ. հուլիսի 22-ին ուղարկված մեկ այլ հեռագրում նա կոչ է անում անմիջապես դադարեցնել հայերից զատ այլ քրիստոնյաների սպանությունը, քանի որ հայերի նկատմամբ կարգապահական միջոցների անցումն այլ խմբերի վրա կարող է վատ արձագանքներ ունենալ²³:

Օսմանյան կայսրության **կառավարությունն** ընդամենը Երիտթուրքական կուսակցության ծրագրերն իրականացնող մի մարմնի էր վերածվել: Եգիպտական արքայազն **Սայիդ Հալիմ փաշան**, թեև երիտթուրքական կուսակցական առաջնորդների նեղ շրջանակի անդամ էր, սակայն երբեք վճռական ազդեցություն չունեցրեց որոշումների կայացման համակարգի վրա: Նա պարզապես եռապետերի իրականակատարն էր:

1915 թ. մայիսի 27-ին ընդունվեցին ժամանակավոր օրենքներ տեղահանության վերաբերյալ, որն ընտրել էր Հայոց ցեղասպանության իրականացման միջոց: Պետք է նշել, որ գարնան սկզբից տեղահանության գործընթացն արդեն ամբողջ թափով ընթանում էր, և ժամանակավոր օրենքների ընդունումը փորձ էր հետին թվով որոշակիորեն օրինականացնելու գործընթացը²⁴:

Տեղահանվածների ոչնչացումը թույլատրելու մասին է վկայում Թալեաթի՝ 1915 թ. հունիսի 14-ի ցուցումը՝ սպանել տեղահանվածների քարավաններում դիմադրություն ցույց տվողներին և փախուստի դիմողներին²⁵: Մի քանի օր անց գերմանական դեսպանատան աշխատակցի հետ զրույցում նա հայտնել է «ներքին թշնամիների»

²⁰ Morgenthau Henry, *Ambassador Morgenthau's story*, Garden City, N.Y., Doubleday, 1918, p. 24.

²¹ Walker, C. *Armenia: The Survival of a Nation*, London, St. Martin's Press, 1980, p. 234.

²² 1-ին դատավարություն, 1919, ապրիլի 27 (մեղադրական եզրակացություն)// *Հայերի ցեղասպանությունը, ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի*, Երևան, 1989, էջ 42-43:

²³ BOA/DH.ŞFR, no.54-A/73, ներքին գործերի նախարար Թալեաթի ծածկագիր հեռագիրը Դիարբեքի նահանգապետին, 22 հուլիսի, 1915 թ., մեջվերվում է ըստ Akçam Taner, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2012, էջ 210:

²⁴ Ըստ օսմանյան օրենսդրության՝ ժամանակավոր օրենքները թույլ էին տալիս դրանք ուժի մեջ դնել մինչև Խորհրդարանում քննարկելը և հաստատելը:

²⁵ Osmanli Belgeler, 43, Interior Ministry to Erzurum, 14 June 1915 ըստ Bloxham Donald, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, 2007, էջ 90:

հետ պատերազմի քողի տակ գործն ավարտի հասցնելու մասին Բ.Դոան մտադրության մասին²⁶: Բացի այդ, հունիսի 9-ին ներքին գործերի նախարարությունն ուղարկում է հրահանգ Էրզրումի նահանգապետին վաճառել տեղահանված հայերի ունեցվածքը²⁷, ինչը պարզ վկայում է այն մասին, որ նրանց վերադարձը չէր ակնկալվում:

Տեղահանության և իրենց բնակավայրերից քշված հայերին ոչնչացնելու գործընթացը համակարգում էր **ներքին գործերի նախարարությունը** տեղական իշխանության մարմիններին ուղարկվող շրջաբերականների և հրահանգների միջոցով: Այսպես, 1915 թ. մայիսի 27-ին կառավարության կողմից ընդունված «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքում հղում է կատարվում 1915 թ. մայիսի 13-ին ներքին գործերի նախարարության կողմից ընդունված N 270 որոշմանը հայերին Մոսուլի, Դեր-Ջորի և Սիրիայի այլ շրջաններ տեղափոխելու մասին²⁸: Ներքին գործերի նախարարության, ինչպես նաև նրա անմիջական ղեկավար Թալեաթի դերի առանցքային լինելու մասին է վկայում այն, որ 1918 թ. խորհրդարանական լսումների և 1919-1920 թթ. երիտթուրքերի դեմ նախաձեռնված դատավարության ժամանակ գրեթե բոլոր բարձրաստիճան մեղադրյալները հայերի տեղահանության ու կոտորածների ամբողջ պատասխանատվությունը դնում էին հենց նշված կառույցի վրա²⁹:

Ներքին գործերի նախարարությունը կատարվող բռնություններին օրինական տեսք տալու համար 1915 թ. մայիսի 23-ին հրահանգներ է ուղարկում այն միջոցառումների մասին, որոնք պետք է կիրառվեին «թշնամուն աջակցող քրիստոնյաների և նրանց հետ համագործակցող մուսուլմանների» նկատմամբ, որոնք ենթակա են ռազմական տրիբունալի³⁰:

Դեռևս մինչև Առաջին աշխարհամարտը ներքին գործերի նախարարության կազմում ստեղծվեցին տարբեր կառույցներ, որոնք մեծապես ներգրավված էին հայերի տեղահանությունները համակարգելու ծրագրում:

Մեկը **Ցեղերի և ներգաղթողների տեղավորման վարչությունն** էր, որը հիմնադրվել էր 1913 թ.³¹: Հետագայում այն ընդլայնվեց և բաժանվեց 4 մասնաճյուղերի, որոնք ստացան իրենց գործառնությունները նկարագրող անուններ՝ բնակեցման, անվտանգության ապահովման, տրանսպորտի և ցեղերի մասնաճյուղեր³²: Հետաքրքիր է, որ այդ

²⁶ AAPA, Abt. 1A, Turkei 183/37, Pera, 17 June 1915 ըստ Bloxham, *նշվ. աշխ.*, էջ 90:

²⁷ Affaires armenienses: Les ‘Telegrammes’, ed. Orel and Yuca, 117, no. 29, մեջբերումն ըստ Bloxham, *նշվ. աշխ.*, էջ 90:

²⁸ Авакян Арсен, *նշվ. աշխ.*, էջ 67:

²⁹ Նույն տեղում

³⁰ Նույն տեղում էջ 73:

³¹ Այն կազմավորվեց 1860 թ. ստեղծված Ընդհանուր ներգաղթի վարչական հանձնաժողովի հիման վրա, որի գործառնություն էր մոտ մեկ միլիոն չեչենների, Դրիմի թաթարների, մուսուլման վրացիների և թուրքմենների ներգաղթը համակարգելը (տե՛ս Karpat Kemal, ‘Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century’, in Bacque-Grammont Jean-Louis and Dumont Paul (eds.), Contributions a’ l’histoire e’ conomique et sociale de l’Empire ottoman (Leuven: Editions Peeters, 1983), 385–428 at 405–8, մեջբերումն ըստ Bloxham Donald, *նշվ. աշխ.*, էջ 42:

³² Orhonlu Cengiz, Osmanli Imparatorlugu’nda Aşiretlerin Iskâni (Istanbul: Eren, 1987), s. 120, մեջբերումն

կառույցն ուներ նաև Զիյա Գյոքալփի կողմից ղեկավարվող «Գիտական խորհուրդ», որը զբաղվում էր ազգագրական տվյալների հավաքմամբ: Դրա ստեղծումը սերտորեն կապված էր Թալեաթի այն արտահայտության հետ, որ «Անատոլիան փակ արկղ է մեզ համար ու այնտեղ գործելուց առաջ անհրաժեշտ է նախ հասկանալ՝ ինչի հետ գործ ունենք»³³: Ցեղերի և ներգաղթողների տեղավորման վարչությունը Հայոց ցեղասպանության տարիներին կազմակերպում էր տեղահանության գործընթացի վարչարարությունը և հայերից ազատ մնացած տարածքների բնակեցումը մուսուլմաններով: Այն ղեկավարում էր **Շուքրու Քայան**: Ներքին գործերի նախարարության կազմում գործող հաջորդ կառույցը Ընդհանուր անվտանգության վարչությունն էր³⁴:

Մեկ այլ կառույց էր «**Լքյալ գույքի հանձնաժողովը**», որը համակարգում էր հայերի ունեցվածքի բռնագրավումը և վերաբաշխումը:

Թեև բռնագաղթի կազմակերպման հիմնական աշխատանքն իրականացվեց ներքին գործերի նախարարության և նրա ենթակայության տակ գտնվող ստորաբաժանումների միջոցով, տեղական կառավարման մարմինների, անվտանգության, ոստիկանության և ժանդարների այի ուժերի մասնակցությամբ, սակայն Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ ակտիվորեն ներգրավված էին նաև այլ նախարարություններ, հատկապես ռազմական և կրթության նախարարություններ:

Ամերիկացի սոցիոլոգ Ալեքս Ալվարեսն իր «օրենքը որպես ռեսուրսների հանրագումար» տեսության շրջանակում քննարկում է, թե ինչպես ցեղասպանությունների իրականացման շրջանում օրենքը դառնում է այն պաշտոնյաների ծառան, ովքեր, ստանալով իշխանություն, կարողանում են ծառայեցնել օրենքն իրենց պահանջներին ու հետաքրքրություններին³⁵: Վերահսկելով օրենքները՝ պետությունը ստանում է վերահսկողություն օրինականացված բռնություն իրականացնելու իրավունքով օժտված գործակալների նկատմամբ³⁶: Յեղասպանության ժամանակ նաև օրինականացվում է «հանցանքը», կամ այդ «օրենքներին» են համապատասխանեցվում շատ գործողություններ: Խոսքն, իհարկե ռճրագործ պետության օրենքների, բայց ոչ միջազգային օրենքների մասին է³⁷: Այսպիսի օրինակ են Նյուրնբերգյան օրենքները³⁸,

ըստ Ungor Ugur Umit, *The Making of Modern Turkey; Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-50*, Oxford University Press, 2011, էջ. 36:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ The First World War and the Development of the Armenian Genocide by Bloxham Donald, *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, edited by Suny Ronald Grigor, Gocek Fatma Muge, Naimark Norman M., Oxford University Press, USA, 2011, p. 262.

³⁵ Alvarez Alex, *Governments, Citizens, and Genocide: A Comparative and Interdisciplinary Approach*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001, p. 72.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 78:

³⁸ Նյուրնբերգյան օրենքներն ընդունվեցին Հիտլերի նախաձեռնությամբ 1935 թ. սեպտեմբերի 15-ին Նյուրնբերգում հրավիրված Նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության և Ռայխստագի նիստերի ժամանակ: Դրանք երկուսն էին՝ «Ռայխի քաղաքացու մասին» օրենքը (Reichsbürgergesetz) և «Գերմանական արյան և զերմանական պատվի պահպանության մասին» օրենքը (Gesetz zum Schutze

որոնք, ձևականորեն համապատասխանելով օրենքների սահմանմանը, իրականում հակաօրինական որոշումներ էին:

Օսմանյան կայսրության խորհրդարանը նմանատիպ «օրենքներ» էր ընդունում, որոնք շատ դեպքերում կոչված էին հետին թվով «օրինականացնելու» կատարվող ոճրագործությունը:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում օսմանյան օրենսդիր մարմնի գործունեությունը փաստացի կասեցվել էր: Օսմանյան իշխանության դե ֆակտո կառուցվածքը պատերազմական արտակարգ պայմաններում գործադիր թևին էականորեն ազատել էր օրենսդիր մարմնի հնարավոր կաշկանդող ազդեցությունից: Իր հուշերում Թալեթին ակնարկում է, որ 1915 թ. մարտի 1-ին Խորհրդարանի գործունեության սառեցումն ուղղակիորեն կապված էր հակահայ ձեռնարկումների հետ³⁹: Սա որոշակիորեն վկայում է, որ Խորհրդարանում այս ծրագրին ընդդիմացում էր ակնկալվում: Բացի այդ Խորհրդարանի գործունեության սառեցումը թույլ էր տալիս պատգամավորներին վերադառնալ իրենց ընտրական շրջաններ և տեղեկացնել սեփական ընտրողներին «հայկական վտանգի մասին»: Տեղահանության մասին օրենքի 4-րդ հոդվածն ունի վերապահում այն մասին, որ պետք է պաշտոնապես հրապարակվի Խորհրդարանի հաջորդ նստաշրջանի ընթացքում⁴⁰, սակայն ինչպես իրավացիորեն նշում է Վ.Դադրյանը, չկա որևէ ապացույց, որ երբ 1915 թ. սեպտեմբերի 28-ին Խորհրդարանի գործունեությունը նորից վերագործարկվել է, դա տեղի է ունեցել⁴¹:

Հետագայում այս որոշումը քննարկվել է Խորհրդարանի ռազմական և իրավական հանձնախմբերում և հավանություն ստացել: Միայն 1916 թ. դեկտեմբերին՝ Խորհրդարանում քվեարկությունից հետո այն դարձել է «Տեղահանության մասին» օրենք⁴²:

բ. Տեղական պաշտոնյաներ, կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներ

Ցեղասպանության իրականացման աստիճանակարգի երկրորդ օղակը տեղական այն կառույցներն են, որոնք անմիջականորեն կազմակերպում են գործընթացը՝ հետևելով բարձրագույն իշխանությունից ստացված հրահանգներին և վերահսկելով դրանց կատարումը: Այս օղակի կամ պետական **բյուրոկրատիայի** կարևորությունը հսկայական էր: Որոշ ցեղասպանագետներ իրենց կողմից առաջարկված ցեղասպանության բնորոշումներում նույնիսկ առանձնահատուկ տեղ են հատկացնում նրան: Օրինակ, Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Ջեք Պորթերը նշում է, որ ցեղասպանությունը պետք է ունենա երեք կարևորագույն բաղադրիչ՝ գաղա-

des Deutschen Blutes und der Deutschen Ehre): Մանրամասն տե՛ս Newman Amy, *The Nuremberg Laws: Institutionalized Anti-Semitism*, 1998, Hecht Ingeborg and Brown John, *Invisible Walls and To Remember is to Heal: A German Family under the Nuremberg Laws*, 1999:

³⁹ Kutay C., *Talat Pasa'nin Gurbet Hatıraları* (The Memoirs of Talat Pasa in Exile), vol. 2 (Istanbul, 1983), 907 ըստ Dadrian Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, 2003, էջ 236:

⁴⁰ Դա նախատեսված էր նաև օսմանյան սահմանադրության 36-րդ հոդվածով:

⁴¹ Dadrian Vahakn N., *Նշվ. աշխ.*, էջ 236:

⁴² Авакян А., *Նշվ. աշխ.*, էջ 86:

վարախոսություն, տեխնոլոգիա և բյուրոկրատիա⁴³: Սոցիոլոգ Իրվինգ Հորովիցը ցեղասպանությունը բնորոշում է իբրև «անմեղ մարդկանց կառուցվածքային և սիստեմատիկ ոչնչացում պետական բյուրոկրատական ապարատի միջոցով»⁴⁴:

Տեղական բյուրոկրատիան մեծապես կանխորոշում էր ցեղասպանության բնույթը և ինտենսիվությունը: Տեղական էլիտաները կարող էին ուժգնացնել կամ դանդաղեցնել սպանությունների իրականացման դինամիկան:

Նահանգներում հայերի բնաջնջումը համակարգելու գործը վստահված էր **վալի-ներին**՝ նահանգապետերին, որոնց մեծամասնությունը դարձավ տեղահանության և սպանությունների ակտիվ քարոզիչներ և կազմակերպիչներ⁴⁵: Եվ դա բնական է, քանի որ նահանգապետերը հիմնականում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հավատարիմ կադրերն էին, մեծ մասը՝ Թալեթի մտերիմ զինակիցները էին:

Այսպես, Վանի վալի Ջևդեթը, Սեբաստիայի վալի Ահմեդ Մուամմերը, Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմին անձամբ գլխավորեցին ոչնչացման գործընթացը և ամբողջ եռանդով իրականացրին այն: Բայց, թերևս ամենախանդավառ կերպով այս գործին լծվեց երիտթուրքական կուսակցության հիմնադիրներից մեկը՝ Մեհմեդ Ռեշիդը, ով 1915 թ. դառնալով Դիարբեքիի նահանգի վալի, հարյուր հազարավոր հայեր տեղահանեց նահանգից և ոչնչացրեց: Ֆայել ալ-Ղոսեյնը նշում է, որ, 1915 թ. օգոստոսի դրությամբ 570 հազար հայեր էին ոչնչացվել Դիարբեքիում⁴⁶: Նրա ենթակայության տակ գտնվող նահանգում անասելի ոճրագործություններ էին կատարվում. զոհերին խաչում էին, պայտում, շիկացած պայտերով այրում նրանց սրտերը, փշրում գանգերը⁴⁷: Նրա դաժանությունն այնքան սահմոկեցուցիչ էր, որ նույնիսկ Մոսուլում գերմանական հյուպատոս Հոլշթայնը պահանջում է դեսպան Վանգենհայմից միջամտել ու ստիպել օսմանյան կառավարությանը կարգի հրավիրել Ռեշիդին⁴⁸: Վերջինս ազատվեց Դիարբեքիի վալիի պաշտոնից, սակայն ոչ թե կոտորածների

⁴³ Porter J. N., “Introduction: what is genocide: notes toward a definition,” in *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*, Washington, DC: University Press of America, 1982, pp. 12-15.

⁴⁴ Horowitz Irving Louis, *Taking Lives: Genocide and State Power*, New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1980, p. 17.

⁴⁵ Տե՛ս օրինակ՝ Takvim-i Vekayi, no. 3549, 4th hearing, 8 Mayıs 1335 (8 May 1919) ըստ Akcam Taner, “The Ottoman Documents and the Genocidal Policies of the Committee for Union and Progress (Ittihat ve Terakki) toward the Armenians in 1915,” *Genocide Studies and Prevention*”, 1, (2), 2006, էջ 141:

⁴⁶ El-Ghusein Faiz, *Martyred Armenia*, London: C. A. Pearson, 1917, p. 49.

⁴⁷ Դիարբեքիի կոտորածների մասին տե՛ս Kaiser Hilmar, *The Extermination of Armenians in The Diarbekir Region*, Istanbul Bilgi University Press, 2014, Üngör Ugur Ümit, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Continuum, 2011, Kieser Hans-Lukas, From ‘Patriotism’ to Mass Murder: Dr. Mehmed Reşid (1873-1919), in Suny Ronald Grigor and Göçek Fatma Müge, *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

⁴⁸ PAA-AA; BoKon/169; A53a, 4184; p.11.07.1915.Telegraphic report ըստ *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, compiled and edited by Wolfgang Gust, New York: Berghahn Books, 2014, pp. 245-246.

իրականացման, այլ հայկական ունեցվածքը յուրացնելու համար⁴⁹: Պատերազմից հետո Իթթիհաթի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուքրուի (Բլեդայի) հետ զրույցում դոկտոր Ռեշիդն արդարացնում է հայերի ոչնչացումը՝ համարելով, որ որպես թուրք և որպես բժիշկ պարտավոր էր ոչնչացնել հայերին, ինչպես «վնասակար միկրոբների»⁵⁰:

Բացի վալիներից, այս գործընթացի մեջ ներգրավված էին նաև ավելի փոքր շրջանների ղեկավարներ՝ **մութասարիֆներ (գավառապետներ)**, ինչպես նաև **տեղական ոստիկանապետներ, ժանդարմերիայի ղեկավարությունը, կրոնական առաջնորդները**: Որոշ տեղերում հայերի ոչնչացման մեջ գործուն մասնակցություն են ունենում նաև օսմանյան խորհրդարանի **պատգամավորները**, օրինակ՝ Խոջա Իյլաս Մամին՝ Բիթլիսում, Մեհմեդ Նուրի բեյը՝ Խարբերդում և այլք:

Բացի տեղական պաշտոնյաներից, հայերի ցեղասպանության գործընթացի մեջ ակտիվ դերակատարում ունեցան նաև կուսակցական ներկայացուցիչներ:

Վիլայեթներում Իթթիհաթն ուներ կուսակցական կառույցների ամուր ցանց: 1908 թ.՝ հեղաշրջումից անմիջապես հետո, ամբողջ երկրով մեկ ձևավորվեցին **իթթիհաթական ակումբներ**, որոնք գավառում իսկական իշխանության մարմիններ էին և անմիջականորեն ի կատար էին ածում կուսակցության որոշումները⁵¹: Ակումբների վրա էր դրված նաև հայկական բնակչության նկատմամբ ատելության տարածման առաջադրանքը: Այսպես, Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Ադամովը 1914 թ. Հունվարի 4-ին հաղորդում է, որ «... հայերը թույլ առ թույլ սպասում էին հարձակման: Չնայած մուսուլմանների գրգռված վիճակին, որոնց հրահրել էին իթթիհատականները մայրաքաղաքից եկած էմիսար Հիլմի բեյի գլխավորությամբ, իթթիհատական ակումբը, գերմանական հյուպատոսի նախագահությամբ, քաղաքի ծայրամասում կազմակերպել էր ատրճանակի մրցակցային հրաձգություն: Հավաքվել էր տեղացի խուլիգանների, կամ դադաշների մեծ մասը՝ իրենց զենքերով... Հայերը վստահ են, իսկ դադաշները բացերբաց ասում են, թե կոտորածը սուկ հետաձգված է»⁵²:

Քանի որ ակումբներին անդամակցում էր տեղական ամբողջ վերնախավը, այդ թվում նաև վալիները, դրանք ձեռք էին բերում հսկայական ազդեցություն: Էրզրումում Գերմանիայի փոխհյուպատոս Շյոքեր-Ռիֆիստերը 1915 թ. հուլիսի 28-ի իր զեկուցագրում նշում էր, որ նահանգում գործում է զուգահեռ իշխանություն (Nebenregierung): Նա ընդգծում էր Իթթիհաթի անդամներից բաղկացած խմբի կողմից իրականացվող տեղահանությունների խստությունը: Մի դեպքում, երբ նահանգապետը համաձայնվում է դադարեցնել հիվանդ, առանց տղամարդկանց մնացած

⁴⁹ Akçam Taner, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2012, pp. 211-212.

⁵⁰ Interview with Ittihad party Secretary-General Midhat Sukru (Bieda) in Resimli Tarih, 5 July 1953 ըստ Dadrian Vahakn N., *The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians*, "Holocaust and Genocide Studies", №1 (2), 1986, p. 175.

⁵¹ Göçek Fatma Müge, *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era*, I.B.Tauris, 2011, p. 79.

⁵² АВПР, Посольство в Константинополе, д.3726, л.94 ըստ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (խմբ. Մ. Ներսիսյան), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1991, էջ 325:

ընտանիքների և միայնակ կանանց տեղահանությունը, երիտթուրքական ակումբը միջամտում է՝ խափանելով այդ մտադրությունը: Նահանգապետի համեմատաբար մեղմ վերաբերմունքը փոխվում է անասելի դաժանությամբ, որը զոհերին ուղղակի մահվան է տանում⁵³:

Ակումբները միավորվում էին տվյալ վիլայեթի կուսակցական մասնաճյուղերի մեջ, որոնք էլ գտնվում էին կենտրոնի ենթակայության տակ: 1913 թ. կենտրոնը մասնաճյուղեր է գործողում կուսակցական պաշտոնյաների: Խոսքը Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում մեծ դեր խաղացած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության **պատասխանատու քարտուղարների (Kâtibi Mesut), պատվիրակների (Murahhas) և ընդհանուր տեսուչների (Umumi Müfettiş)** մասին է: Նրանք մանրակրկիտ ընտրվում և նշանակվում էին Իթթիհատի կենտրոնի կողմից և մեծամասամբ բանակային նախկին սպաներ էին⁵⁴: Նման հավատարիմ կուսակցական կադրերը կարող էին առանց վարանելու և քննարկելու ապահովել հայերի ծրագրված ոչնչացման արդյունավետ կազմակերպումը և տեղերում գործընթացի ղեկավարումը: Նրանք փաստորեն կուսակցության ամեն ինչ վերահսկող գործակալներ էին, որոնց նպատակն էր հետևել ցեղասպանական գործողությունների ճշգրիտ իրականացմանը⁵⁵:

Այս կուսակցական գործիչները Իթթիհատի կենտրոնի և կուսակցության շարքային անդամների միջև յուրատեսակ կապող օղակ էին, որը «ներքև» էր փոխանցում կենտրոնից եկած հրամանները: Հենց պատասխանատու քարտուղարների միջոցով էին բոլոր տեղական իշխանություններին և կառույցներին՝ նահանգապետերին, ներքին գործերի նախարարության անվտանգության նահանգային մասնաճյուղերին, ժանդարմերիային հասնում ներքին գործերի նախարարության ուղարկված գաղտնագրված հրահանգները⁵⁶:

Պատասխանատու քարտուղարները ստեղծում էին իրենց օժանդակող 4-6 հոգանոց հանձնախմբեր, գլխավորում կուսակցական կառույցները տեղերում, կազմակերպում ժողովներ, հրահրում տեղի բնակչությանը հայերի դեմ, հրամաններ արձակում՝ տեղահանությունը, կոտորածներն ու թալանը կազմակերպելու համար: Որոշ դեպքերում նրանք նույնիսկ անձամբ էին գլխավորում սպանության գործընթացը⁵⁷: Պատասխանատու քարտուղարները նաև զբաղվում էին «Թեշքիլաթ-ի մահսուսե»-ի համար ջոկատներ կազմելով ու նաև այս ավագակալների գործողություններն ուղղորդելով⁵⁸:

⁵³ A.A., K170, No 4674, folio 63/ Dadrian Vahakn N., The determinants of the Armenian genocide, *Journal of Genocide Research*, 1, (1), (1999), p. 72.

⁵⁴ Vardar, Ittihad ve Terakki [n 23], p. 77 ըստ Dadrian Vahakn N., The determinants of the Armenian genocide, “*Journal of Genocide Research*”, 1 (1), (1999), էջ 72:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 71:

⁵⁶ Akçam Taner, The Ottoman Documents and the Genocidal Policies of the Committee for Union and Progress (Ittihat ve Terakki) toward the Armenians in 1915, “*Genocide Studies and Prevention*”, 1 (2), 2006, p. 141.

⁵⁷ Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B.Tauris, 2011, p. 144.

⁵⁸ Դրա մասին վկայում են շատ հեռագրեր, օրինակ՝ պատասխանատու քարտուղար Մեսուր

Պատասխանատու քարտուղարները տեղերում հսկայական լիազորություններ էին ստանում՝ հրահանգներ տալով նույնիսկ վալիներին ու մութասարիֆներին: Այսպես, Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նախլը չէր պարտադրում վալիի որոշումը, որով երեխաները, հիվանդները ժամանակավորապես ազատվում էին տեղահանությունից⁵⁹: Այն նահանգներում (Անգորա, Յոզղաթ, Հալեպ և Կաստամունու), որտեղ տեղահանության որոշումը վալիների կողմից այդքան էլ մեծ ջանասիրությամբ չէր կատարվում, հենց իթթիհաթական այս պաշտոնյաների ջանքով վալիներն ուղղակի պաշտոնանկ արվեցին, երբեմն նույնիսկ պատժվեցին և փոխարինվեցին ավելի պատրաստակամ պաշտոնյաներով⁶⁰:

Պատասխանատու քարտուղարների դերի կարևորության մասին է վկայում այն, որ 1919-1920 թթ. հետպատերազմյան շրջանում նախաձեռնված դատավարության ընթացքում նրանց գործերն առանձնացվեցին առանձին դատական նիստերի մեջ⁶¹:

Այս կուսակցական կառույցները և պատասխանատու քարտուղարները հստակ գործակցում էին նահանգապետի, մութասարիֆների և ժանդարմերիայի գրասենյակների հետ:

Այս մոտ 30-40 հոգանոց տեղական էլիտայի խմբերում, որը սովորաբար ներգրավված էր լինում ցեղասպանության իրականացման գործընթացում տեղական վարչախմբից, ուժային կառույցների ղեկավարներից, հոգևոր առաջնորդներից և կուսակցական ակտիվիստներից բացի, մտնում էին նաև հայտնի ընտանիքների ղեկավարները, քրդական, չերքեզական ցեղապետերը: Որոշ տեղերում նույնիսկ սա վերածվում էր մրցակցության, որի ընթացքում փորձ էր կատարվում ավելի մեծ հավատարմություն ցույց տալ իթթիհաթական առաջնորդներին՝ ակնկալելով ապագայում որոշակի արտոնություններ: Այսպես, Դիարբեքիրում այս պայքարում հաղթող դուրս եկան Փիրիչիզադե, Մյուֆթիզադե և Դերեբզադե ընտանիքները⁶²:

գ. ռազմական և կիսառազմականացված կառույցներ

Ցեղասպանություններն իրագործվում են հիմնականում ռազմական և կիսառազմականացված կառույցների միջոցով: Որոշ դեպքերում օգտագործվում են արդեն իսկ գոյություն ունեցողները, այլ դեպքերում ցեղասպանական գործողություններ իրականացնելու համար հատուկ ստեղծվում են նորերը:

Ռուշթուն Սամսունից 1919 թ. մայիսի 27-ին հաստատում է, որ նա կազմակերպել է զինված խմբեր, որոնք անհրաժեշտ են այս տարածաշրջանի համար Takvim-i Vekayi, no. 3554, 5th hearing, 14 May 1919 ըստ Akcam Taner, *The Ottoman Documents and the Genocidal Policies of the Committee for Union and Progress...*, էջ 148 (ft 90):

⁵⁹ Dadrian, *History of the Armenian Genocide...*, pp. 406-407.

⁶⁰ Dadrian Vahakn N., *The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal*, “*Journal of Political and Military Sociology*”, 22, 1994, p. 141.

⁶¹ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների ու պաշտոնյաների դատավարության նյութերը տե՛ս *Հայերի ցեղասպանությունը, ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի*, Երևան, 1989, էջ 129-162:

⁶² Ungor Ugur Umit, *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950...*, p. 106.

Հայոց ցեղասպանությանն անմիջական ակտիվ մասնակցություն են բերել ներքին գործերի նախարարության վերահսկողության ներքո գտնվող **նստիկանությունն ու ժանդարմերին**⁶³՝ ներգրավվելով կոտորածների ու հայերից առգրավված գույքի հափշտակման մեջ: Ոստիկանությունն էր շրջապատում հայկական բնակավայրերը, զենք փնտրելու պատրվակով խուզարկում հայերի տները, ձերբակալում հայ տղամարդկանց, տեղահանության քշում հայ բնակչությանը: «Մահվան երթերը» սովորաբար ուղեկցում էին ժանդարմները: Նրանք քշում էին տեղահանվածներին՝ զրկելով վերջիններիս հանգստից, յուրացնում զարդեղենը և հագուստը, աղբյուրների և ջրհորերի մոտով անցնելիս արգելելով ջուր խմել, զրկելով հացից, տանջանքների էին ենթարկում, բռնաբարում, խեղանդամ դարձնում և սպանություններ իրականացնում⁶³:

Ներքին գործերի և ռազմական նախարարության վերահսկողության ներքո էին գտնվում նաև կայսրության հիմնական հաղորդակցության միջոցները՝ **հեռագրական և երկաթուղային ցանցը**: Հեռագրական մեքենաները վճռորոշ դեր ունեցան հայերի տեղահանման և զանգվածային կոտորածների կազմակերպման գործում: Նրանց միջոցով հրամաններ և զեկուցագրեր էին ուղարկում տեղական իշխանություններին և կուսակցական ներկայացուցիչներին: Ինքը՝ Թալեաթը, ժամանակին փոստային ծառայող էր եղել և իր տանը սեփական հեռագրական սպարատ ուներ, որն օգտագործում էր տնից հրամաններ ուղարկելու համար: Մեծ թվով հայեր, ովքեր աշխատում էին փոստային ծառայությունում, 1915 թ. սկզբին զանգվածաբար հեռացվեցին իրենց պաշտոններից⁶⁴:

Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը մասնակցեց նաև **թուրքական բանակը**: Հատկապես մեծ դեր են խաղացել բանակի գլխավոր հրամանատար, ռազմական նախարար **Էնվերը**, 4-րդ բանակի հրամանատար **Ջեմալը** և 3-րդ բանակի հրամանատար **Մահմուդ Զյամիլը**: Հայերի ոչնչացման գործում ակտիվ մասնակցություն են ունեցել զեներալներ **Հալիլ Կուտը՝ Էնվերի հորեղբայրը, և Ալի Իհսան Սաբիը**⁶⁵:

Պետք է հիշել նաև, որ տեղահանության մասին 4-րդ հոդվածը ժամանակավոր օրենքի գործադրումը դնում էր **ռազմական նախարարության** վրա⁶⁶: Բանակի ներգրավվածությունը մեծապես պայմանավորված էր նաև Էնվերի գործոնով: Հենց Սարիդամիշի ճակատամարտում նրա կրած ծանր պարտությունը դարձավ հայ զինվորականության զինաթափման և ոչնչացման առիթը: Սարիդամիշից հետո հայերը նաև արդեն բացահայտ թիրախավորվեցին իբրև պետության թշնամիներ: Հենց բանակի ներսում 1915 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին տեղի ունեցավ հարյուր

⁶³ Տե՛ս, օրինակ АВІР, Политархив, д. 3508, л. 16. ըստ *Русские источники о геноциде армян в Османской империи - 1915-1916 годы*, Ереван, 1995 г., с. 22, ЦГИА Арм. ССР, ф. 57, оп. 2, д. 692, п. 17-20, ըստ *Геноцид армян в османской империи: Сборник документов и материалов*. «Айастан», Ереван, 1983, с. 284, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, 1916. p. 262-264, Герберт Адамс Гиббонс. *Последние избиения в Армении*, Петроград, 1916, с. 15:

⁶⁴ Lepsius Johannes, Berichi aber die Lage de Armenischen Volkes ըստ *Геноцид армян в османской империи: Сборник документов и материалов*. «Айастан», Ереван, 1983, էջ 389:

⁶⁵ Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I. B. Tauris, 2011.

⁶⁶ Dadrian Vahakn N., *նշվ. աշխ.*, էջ 235.

հազարավոր հայ զինվորների ու սպաների ոչնչացումը: Հ.Մորզենյանը գրում էր. «1915 թ. սկզբին թուրքական բանակում ծառայող բոլոր հայ զինվորներին նոր կարգավիճակ տրվեց: Մինչ այդ պահը նրանց մեծ մասը կովում էր ռազմադաշտում, իսկ հիմա նրանց զինաթափեցին և վերածեցին աշխատուժի: Իրենց երկրին որպես հրետանավոր կամ հեծելագորային ծառայելու փոխարեն երբեմնի հայ զինվորները վերածվեցին ճանապարհաշինարար բանվորների և «բեռնակիր անասունների... Բազմաթիվ դեպքերում հայազգի զինվորականներին ոչնչացնում էին էլ ավելի անմարդկային ձևով, հիմա արդեն նրանց սառնասրտորեն գնդակահարելը սովորական երևույթ էր դարձել»⁶⁷:

Բանակային ստորաբաժանումներն ակտիվորեն օգտագործվում էին այն տեղերում, որտեղ հայերն ինքնապաշտպանության էին դիմում, և առաջանում էր դիմադրությունը կոտրելու անհրաժեշտություն: Այսպես, Վանի և Մուսա լեռան դիմադրությունը փորձեցին կոտրել բանակային ստորաբաժանումների օգնությամբ:

Բացի այդ, թուրքական վերնախավի վրա զինվորականության ունեցած ազդեցությունը մեծապես նպաստեց այս գործողություններն իբրև ռազմական անհրաժեշտություն ներկայացնելու փորձին: 1919 թ. հունվարին թուրքական իշխանությունները ձեռքակալեցին մի շարք բարձրաստիճան զինվորականների՝ հայտարարելով վերջիններիս իրենց պատասխանատվության տակ գտնվող շրջաններում հայկական բնակչության կոտորածի կազմակերպիչներ: Դա որոշ չափով համապատասխանում էր իրականությանը: Այսպես, երբ Էրզրումում Գերմանիայի փոխխյուպատոս Շոյբեր-Ռիխթերը բողոքեց վալի Թահսինին տեղահանվողների նկատմամբ կատարվող դաժանություններից, վերջինս խոստացավ, որ նման բան այլևս չի կրկնվելու՝ միաժամանակ որպես արդարացում ներկայացնելով այն հանգամանքը, որ տարածաշրջանում իրական իշխանությունը կենտրոնացած էր երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քամիլի ձեռքերում⁶⁸:

Քանի որ Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվում էր պատերազմական շրջանում և ռազմական դրության պայմաններում, զինվորականությունն իր ձեռքն էր վերցրել իշխանությունը կայսրության շատ շրջաններում: Վ. Դադրյանը, օրինակ բերելով Կայսերիի շրջանը, ցույց է տալիս, որ բանակն այնտեղ հոգ էր տանում ոչ միայն զինվորների հավաքագրման, լոգիստիկայի և տրանսպորտի համար, այլև ստանձնել էին ևս երկու լրացուցիչ գործառույթ, որոնց գործադրումը հայերի նկատմամբ ողբերգական հետևանք ունեցավ. դրանք էին՝ տարբեր մակարդակների վրա իրականացվող անհամաչափ բռնագրավումները, ինչպես նաև ռազմական դատարանների միջոցով գործադրվող «արդարադատությունը»: Ավելին, բանակային հրամանատարությունը հաճախ ղեկավարում էր ժանդարմերիայի այն զորաջոկատները, որոնք ուղեկցում էին շատ հայկական տեղահանվածների խմբեր⁶⁹:

⁶⁷ Դեասյան *Մորզենյանի պատմությունը*, ՀՅԹԻ, Երևան, 2012, էջ 227-228:

⁶⁸ Kaiser H., A Scene from the Inferno, The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916, Kieser H.L., *Der Volkermord an den Armenien und die Shoa*, Zurich, 2002, p. 139.

⁶⁹ Dadrian V., The Agency of “Triggering Mechanisms” as a Factor in the Organization of the Genocide

Ոչ կանոնավոր ուժերի օգտագործումը՝ «կեղտոտ գործն» իրականացնելու համար, հաստատված օսմանյան ավանդույթ էր⁷⁰: Թեև կանոնավոր զորքը նույնպես մասնակցություն ունեցավ Հայոց ցեղասպանության իրականացման տարբեր դրվագներում, սակայն այն շատ հազվադեպ էր օգտագործվում ամբողջ համայնքներ ոչնչացնելու համար: Հենց ոչ կանոնավոր ուժերն էին դառնում պետական քաղաքականության իրականացման կարևորագույն բաղադրիչը⁷¹:

Հայոց ցեղասպանության իրագործման գործում վճռական էր **«Թեշքիլաթ-ի մահսուսե»-ի (Հատուկ կազմակերպության)** դերը: Այս կազմակերպությանն էր հանձնարարված տեղահանվող հայ բնակչության ոչնչացումը, ինչպես նաև այս գործընթացում ներգրավված բոլոր մարմինների գործողությունների համակարգումը:

Կազմակերպության առաջացման հետ կապված կան տարբեր մեկնաբանություններ, սակայն հստակ է, որ այն գործել է մինչև Առաջին աշխարհամարտը ռազմական նախարար Էնվերի վերահսկողության ներքո և կրել պանիսլամական և պանթուրքական գաղափարների ազդեցություն⁷²:

Իր գոյության ընթացքում կազմակերպությունն ունեցավ երեք ղեկավար՝ Սուլեյման Ասքերի, Ալի Բաշխամփա, Հուսամեթթին Էրթուրք: Հետաքրքիր է, որ բոլորն ունեին հյուսիսկովկասյան (չերքեզական) ծագում: Բավականին շատ էին նրանք ներկայացված նաև Հատուկ կազմակերպության այլ ղեկավար դիրքերում⁷³:

Կազմակերպության իրական ղեկավարը, սակայն, **Բեհսեդդին Շաքիրն** էր: Դեռ 1914 թ. Բեհսեդդին Շաքիրը չերքեզ Հյուսեյն Հուսնիի հետ ճանապարհորդեց Էրզրում՝ հայկական նահանգներում զինված խմբեր կազմակերպելու նպատակով: Հետագայում նա համակարգում էր «Հատուկ կազմակերպության» գործողությունները՝ անձամբ շրջելով իր ավտոմեքենայով մի շրջանից մյուսը և գաղտնագրված հեռագրերի միջոցով⁷⁴: Մեծ էր կազմակերպությունում նաև Նազրմի դերը:

Թուրքագետ Արսեն Ավագյանն ընդգծում է այն չորս խնդիրները, որ դրվում էին «Թեշքիլաթ-ի մահսուսե»-ի առջև՝ հայկական բնակչության զինաթափման կազմակերպում, ուղեկցող ջոկատների կազմակերպում, որոնք պետք է իրականացնեին բնակչության տեղահանությունը և ոչնչացումը, սիրիական անապատներում և համակենտրոնացման այլ վայրերում հայկական բնակչության ոչնչացման համար նախատեսված ջոկատների կազմակերպում, հայոց ցեղասպանության կազմակերպման առումով վիլայեթի քաղաքացիական իշխանությունների

Against the Armenians of Kayseri District, “*Genocide Studies and Prevention*”, № 1, (2), (2006), p. 110:

⁷⁰ St’u Reid, James J, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839–1878*, Stuttgart: Steiner, 2000.

⁷¹ Reid J., “*Militarism*,” 6–11; Toynbee Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, London: Constable and Co., 1923, p. 278–80.

⁷² Մանրամասն տես՝ Авакян А., *Նշվ. աշխ.*, էջ 93-96:

⁷³ Gingeras Ryan, *Sorrowful shores : violence, ethnicity, and the end of the Ottoman Empire, 1912–1923*, p. 58.

⁷⁴ *Supra*, p. 187, n. 155 ըստ Kévorkian Raymond, *Նշվ. աշխ.*, էջ 199:

գործողությունների վերահսկում և համակարգում⁷⁵:

«Թեշքիլաթ-ի մահսուսեն» կազմված էր կենտրոնից և չորս մասնաճյուղերից: Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը զբաղվելու էր Ռուսաստանի թիկունքում պանիպամիզմի և պանթուրքիզմի քարոզչությամբ, սակայն հիմնական գործառնությունը դարձավ հենց հայկական կոտորածների իրականացումը: Արևելյան վիլայեթներում Հատուկ կազմակերպության այս գործառնության վերահսկողությունը դրվել էր հենց Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմիի, Էրզրումի վալի Թահսինի և Իթթիհաթի կենտրոնի անդամ Բեհաեդդին Շաքիրի ու դոկտոր Ֆուադ Սաքիթ բեյի վրա⁷⁶:

«Թեշքիլաթ-ի մահսուսե»-ում հրահանգները փոխանցվում էին հիմնականում բանավոր, գրագրությունը կարդալուց հետո անմիջապես ոչնչացվում էր: Կազմակերպությունում գործում էր խիստ կարգապահության ռեժիմը: Գրագրության ժամանակ օգտագործվում էր ներքին գործերի նախարարության գաղտնագիրը:

Պետք է նշել, որ «Թեշքիլաթ-ի մահսուսեն» միայն ի կատար էր ածում արդեն իսկ ընդունված որոշումները: Սակայն այն ուներ որոշ լիազորություններ, որոնք թույլ էին տալիս հանձնարարություններ ուղարկել տեղական մարմիններին տեղահանության և ոչնչացման կազմակերպման հարցերով, վերահսկել այդ առումով նրանց գործունեությունը և պահանջել կատարված աշխատանքի վերաբերյալ հաշվետվություն: Այս պարագայում նույնիսկ վալիները և կայմակամները, ինչպես նաև Իթթիհաթի ներկայացուցիչները պարտավորված էին ենթարկվել Հատուկ կազմակերպության պահանջներին: Նրանցից շատերը հենց Հատուկ կազմակերպության անդամներ էին, ինչը զգալիորեն հեշտացնում էր գործը:

Ճիշտ է, «Թեշքիլաթ-ի մահսուսեն»-ի և որոշ այլ կառույցների միջև երբեմն լարվածություն էր առաջանում: Այսպես, բանակային ստորաբաժանումները երբեմն հրաժարվում էին օժանդակ ուժեր տրամադրելուց՝ պատճառաբանելով, որ ենթարկվում են միայն գերագույն հրամանատարին և չեն պատրաստվում կատարել հրահանգներ, որոնք գալիս էին Հատուկ կազմակերպության խողովակներով: Այս դեպքերում հրահանգներն ուղղվում էին հենց ռազմական նախարարությունից: Հարաբերությունները մերթընդմերթ չափազանց սրվում էին: Օրինակ, Երրորդ բանակի հրամանատար Մեհմեդ Վեհիբը մի անգամ նույնիսկ ցանկանում էր ձերբակալել Բեհաեդդին Շաքիրին, և միայն Էնվերի միջամտությունը խանգարեց դրան⁷⁷:

«Թեշքիլաթ-ի մահսուսե»-ի հետ սերտ կապի մեջ էին պատասխանատու քարտուղարները: 1913 թ. սեպտեմբերի 13-ով թվագրված Հատուկ կազմակերպության կողմից Իթթիհաթի կենտրոնում ուղարկված մի փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ հենց նրանք էին պատասխանատու շրջաններում ավագակալներ կազմակերպելու համար: Հեռագիրը նշում է, որ Սամսունի պատասխանատու քարտուղար Ռուշտուի գործողությունները, ով խմբեր է կազմել իր տարածքում, պետք է օրի-

⁷⁵ Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 109:

⁷⁶ Ertürk Hüsameddin, *նշվ. աշխ.*, էջ 111: նաև Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 107-108:

⁷⁷ Cemil Arif, *նշվ. աշխ.*, էջ 198, Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 119:

նակ լինեն մյուսների համար⁷⁸: Խմբերը հավաքագրվելուց հետո ուղարկվում էին մայրաքաղաք⁷⁹, որտեղ անցնում էին ռազմական պատրաստություն և հանձնարարություն ստանալով՝ գործուղվում էին հայկական վիլայեթներ:

Հետաքրքիր է, որ այս գրագրությունը տեղի էր ունենում Իթթիհաթի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շուքրուի միջոցով:

Կազմակերպության ջոկատների թվային կազմը մշտապես փոփոխվում էր՝ կախված նրանց առջև դրված խնդիրներից: Նրանք համալրվում էին երեք հիմնական աղբյուրից՝ քրդական ցեղեր, Կովկասից և Բալկաններից ներգաղթյալներ, ինչպես նաև ներքին գործերի նախարարության հրահանգի հիման վրա բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործներ⁸⁰: Այս ավագակախմբերի անդամները նույնիսկ երիտթուրքական պաշտոնյաների կողմից էին բնորոշվում իբրև «վայրենիներ և հանցագործներ»⁸¹:

Արամ Անտոնյանը նշում է, որ քրիստոնյաների նկատմամբ առանձնահատուկ ատելությանը և դաժանությանը աչքի էին ընկնում բալկանյան մուսաջիրներից բաղկացած ջոկատները, առաջնորդվելով վրեժի զգացումներով հայերի հանդեպ, ովքեր բողոքովին կապ չունեին նախկինում իրենց կրած տառապանքների հետ⁸²: Ջոկատներ էին կազմվում նաև ավելի վաղ Կովկասից տեղափոխված տարբեր ազգությունների մուսուլմաններից, որոնք միավորված էին ընդհանուր չերքեզ անվան տակ: Այսպես, նման ջոկատներից մեկը գլխավորում էր Չերքեզ Ահմեդը, ով Դիարբեքիի մոտ սպանեց օսմանյան Խորհրդարանի երկու հայ պատգամավորների՝ Գրիգոր Զոհրապին և Վարդգես Սերինգույանին⁸³: 1916 թ. Դեր-Ջորի անապատում ապատանած հայերի կոտորածը նույնպես իրականացվեց Դեր-Ջորի գավառապետ Սալիհ Զեքիի կողմից չեչեններից և տեղի արաբներից կազմված չեթենների ձեռքերով:

Թուրք պատմաբան Սուաթ Փարլարը նշում է, որ մինչև տեղահանության մասին որոշման հրապարակումը «Թեշքիլաթ-ի Մահսուսեն» արդեն իսկ սկսել էր կազմակերպել կամավորների խմբեր Բալկաններից և Կովկասից, ինչպես նաև ծանր հանցագործությունների համար դատապարտված բանտարկյալներից: Այս խմբերի կողմից գյուղերի վրա կատարված հարձակումները նույնիսկ դարձան Կ.Պոլիս

⁷⁸ Takvimi Vekâyi 3554, 5th session, 14 May 1335 ըստ Akçam Taner, *From Empire to Republic...*, էջ 171:

⁷⁹ Մեկ այլ՝ 1914 թ. նոյեմբերի 13-ով թվագրված հեռագրում Հատուկ կազմակերպությունը պահանջում է, որ «Իզմիլում, Բուրսայում, Բանդիրայում, Բալիքեշիրում և այլ հարմար շրջաններում կուսակցության քարտուղարների կողմից գաղտնի հավաքագրվածներն ուղարկվեն [Ստամբուլ] մեկ շաբաթվա ընթացքում (Takvimi Vekâyi 3554, 5th session, 14 May 1335 ըստ Akçam Taner, *From Empire to Republic...*, էջ 163):

⁸⁰ Akçam Taner, *From Empire to Republic...*, p. 161.

⁸¹ A. Mil, 'Umumi Harpte Tejkilâti Mahsusa', in: Vakit, 2 October 1933 up to 18 April 1934, republished as: Arif Cemil (Denker), / . Dünya Savaşı'nda Tejkilât-i Mahsusa (Istanbul: Arba, 1997), p. 196 ըստ Ungor Ugur Umit - *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, էջ 58:

⁸² Անտոնյան Արամ, *Մեծ ճահիրը*, Երևան, 1990, էջ 53-54:

⁸³ Ռեֆիկ Ահմեդ, *Երկու կոմիսյե, երկու ճահիր*, Երևան, 1997, էջ 46-50:

հղված մի քանի բողոքի պատճառ⁸⁴:

Հետաքրքիր է Ջեմալ փաշայի անձնական օգնական Ֆալիխ Ռիֆքի Աթայի հիշատակումն այն մասին, որ լսելով «հայրենիքի պաշտպանության ջոկատների» կազմավորման մասին՝ նա դիմում է Նազըմին՝ ցանկանալով հավաքագրվել դրանց մեջ, սակայն վերջինս, ժպիտը դեմքին, մերժում է, քանի որ այդ ջոկատները կազմավորվում էին «հանցագործներից և մարդասպաններից, և ձեր նման երիտասարդը գործ չունի այնտեղ»: «Ես այդպես էլ բան չհասկացա այդ մարդասպանների բանակի մասին», - գրում է Ֆալիխ Ռիֆկի Աթայը⁸⁵:

Էրզրումում չեթենները ստեղծվում էին «իսլամական միլիցիայի» տեսքով Բեհաեդդին Շաքիրի ղեկավարությամբ 1914 թ. օգոստոսին: Երզնկայի մութասերիֆին, Բայբուրդի, Դերջանի և Կիդի կայմականերին հղված հեռագրում թվարկվում էին նրանց անունները, ովքեր պատասխանատու էին չեթենների ստեղծման համար, և նշվում էր. «...անցե՛ք գործի գաղտնի և առանց աղմուկի և մշտապես հայտնե՛ք արդյունքի մասին»: Ռիզեում լեռներում գործող ավագակներին ուղղակի առաջարկվեց ամբողջ կազմով դառնալ Հատուկ կազմակերպության անդամներ, ինչն ընդունվեց մեծ պատրաստակամությամբ⁸⁶:

Գործընթաց ներգրավվում էին նաև քրդական աշիրեթները: Այսպես, Էրզրումում կուսակցության տեսուչ Հիլմին գրում է քրդական աշիրաթապետներից մեկին. «...քանի որ եկել է ժամանակը լուծելու այն խնդիրը, որի մասին մենք խոսում էինք Էրզնկայում... ինձ անհրաժեշտ է 50 տղաներ... ես այստեղ նրանց համար կնախապատրաստեմ բոլոր պայմանները: Պետք է ընտրել այն սկզբունքով, որ ընտրվածները լինեն երիտասարդ կամ միջին տարիքի, հաստատական և վճռական, պատրաստ իրենց կյանքը տալու հանուն երկրի և ժողովրդի: Առաջին իսկ պահանջի դեպքում ուղարկե՛ք նրանց այստեղ... Պատրա՛ստ եղե՛ք և տեղեկություն՝ն հաղորդե՛ք Բեհաեդդին Շաքիր բեյ էֆենդիին...»⁸⁷:

Քրդերից ստեղծված ջոկատները հսկայական դերակատարում ունեցան արևելյան վիլայեթներում հայերի ոչնչացումն իրականացնելու գործում: Դրա նախապայմաններից մեկը քրդերի գրեթե համատարած զինված լինելն էր: Բացի այդ, քրդերը հայերի ոչնչացումով ազատում էին մի տարածք, որի նկատմամբ երկար տարիներ հավակնություն ունեին⁸⁸: Ընդ որում, քրդերը հիմնականում հարձակվում էին գյուղերի վրա, կոտորում բնակչությանը և ոչ թե տեղահանում նրան: Գեղեցիկ կանայք և աղջիկները քշվում էին հարեմներ: Գյուղերը հաճախ հրի էին մատնվում⁸⁹:

⁸⁴ Parlar Suat, *Osmanlı'dan Günümüze Gizli devlet*, İstanbul, 1997, s. 75, մեջբերումն ըստ Авакян А., *Черкесский фактор в Османской империи и Турции*, Ереван, 2001, էջ 231:

⁸⁵ Տե՛ս Акчам Танер «*Турецкое национальное “Я” и Армянский Вопрос*» (հասանելի է անցանց <http://armenianhouse.org/akcam/genocide/application.html>):

⁸⁶ Авакян А., *Նշվ. աշխ.*, էջ 106-107:

⁸⁷ Акчам Танер, *From Empire to Republic...*, p. 162.

⁸⁸ Ungor Ugur Umit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950...*, p. 108.

⁸⁹ Авакян А., *Նշվ. աշխ.*, էջ 121:

դ. «Շարքային» մարդասպանները

Հայ բնակչության ոչնչացման համակարգի ստորին հատվածում «շարքային» մարդասպաններն էին, ովքեր, օգտվելով անպատժելիության մթնոլորտից և վայելելով հասարակության ընդհանուր հավանությունը, ուղղակիորեն մասնակցում էին սպանություններին կամ գործընթացի իրականացմանը:

Ցանկացած ցեղասպանության իրագործում անհնար է առանց լայն զանգվածների մասնակցության: Անմիջական սպանությունների իրականացման մասնակիցների թիվը կախված է սպանության տեխնոլոգիայից, զոհ խմբի չափերից և տեղաբաշխման բնույթից, ինչպես նաև դիմադրության աստիճանից: Ցեղասպանության իրականացման գործընթաց մեծ թվով մարդկանց ներգրավելու որոշումը նույնպես կախված է քաղաքական նպատակներից: Ցեղասպանության նախաձեռնողներն իրենց գործողություններում ունեն աջակցության կարիք և հասնում են դրան հնարավորություն տալով հասարակության տարբեր խմբերին բավարարելու իրենց պահանջներն ու ցանկությունները: Բնակչության մեծ խմբեր ներգրավելով սպանությունների համակարգ՝ նախաձեռնող ուժերն ավելի ամուր են կապում ոճրագործ հասարակությանը վարչակարգի հետ⁹⁰:

Ըստ Փոլ Բրասսի՝ ցեղասպանական գործողություններում բնակչության մասնակցության համար անհրաժեշտ է երկու բաղադրիչի առկայություն՝ «ալլանավորում» և «խանդավառություն»: Իշխանությունները ծրագրում են սպանությունների գործընթացը և ապահովում դրա կարգապահ իրականացումը, և միաժամանակ խրախուսվում է բնակչության զանգվածային մասնակցության համար անհրաժեշտ միջավայրի ձևավորումը: Դրա համար օգտագործվում են ասեկոսների, մոտալուտ վտանգի մասին լուրերի տարածումը, խորը, ենթագիտակցական մակարդակում գոյություն ունեցող նախապաշարումների վերաակտիվացումը և նման այլ միջոցներ, որոնք օգնում են որոշակիորեն արդարացնել ոճիրը և մեղքը տեղափոխել իրական ոճրագործից դեպի «անորոշ, վրդովմունքով լցված մարդկանց բազմություն»⁹¹:

Այս իրավիճակը, երբ մարդն ընդամենը ամբոխի մի մասնիկ է վերածվում, մանրակրկիտ նկարագրված է ֆրանսիացի սոցիոլոգ Գուստավ Լը Բոնի «Ամբոխը, հանրության գիտակցության ուսումնասիրություն» աշխատության մեջ: Ցեղասպանությունը խմբային գործողություն է: Ոճրագործները հանդես են գալիս իբրև մեծ և փոքր խմբերի/ամբոխի անդամներ: Ըստ Լը Բոնի՝ ամբոխը բնորոշվում է իբրև «ինպուլսիվ, դյուրագրգիռ, չպատճառաբանված, դատողություններից և քննադատական ոգուց զուրկ, գերզգացմունքային... այն, ինչ նկատվում է էվոյուցիոն ավելի ցածր ձևերին պատկանող էակների մոտ»⁹²: Ամբոխում մարդկանց անհատականությունը լուծվում է հանրային գիտակցության մեջ, «...ինչը ստիպում է մարդուն զգալ, մտածել և գործել

⁹⁰ *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, նշվ.աշխ., էջ 792:

⁹¹ R. Brass Paul, The partition of India and retributive genocide in the Punjab, 1946-47: Means, methods, and purposes 1, *Journal of Genocide Research*, 5, (1), (2003), p. 92.

⁹² Le Bon Gustave, *The Crowd: A Study of the Popular Mind*, Dover Publications; Reprint edition, 2002, p. 10.

տարբեր, քան այն կզգար, կմտածեր կամ կգործեր մեկուսացման մեջ»⁹³: Լը Բոնը նաև պնդում է, որ «...միայն կազմակերպված խմբի մաս դառնալու փաստով մարդը քաղաքակրթությունից իջնում է մի քանի աստիճան ներքև: Մեկուսացված նա անձնավորություն էր, ամբոխում նա բարբարոս է, մի էակ, որ գործում է բնագոյաբար»⁹⁴: Եվ հետևաբար խմբի անդամների գործողությունները դառնում են ավելի պարզուսակ, ավելի զգացմունքային և ի վերջո ավելի հակասոցիալ:

Հայոց ցեղասպանությունն իրականացնողները երբեմն ներկայացվում են իբրև մոլագար բարբարոսներ, յուրահատուկ չարիք մարդկային կերպարանքով: Սա իրականացված ոճրին որոշակի մետաֆիզիկական բնույթ է տալիս: Նույն մտայնությունը կար նաև Հոլոքոստի մեկնաբանման և ներկայացման դեպքում⁹⁵, սակայն այն որոշակիորեն փոխվեց փիլիսոփա և քաղաքագետ Հանսա Արենդթի «Այխմանը Երուսաղեմում» (“Eichmann in Jerusalem”) գրքի լույս ընծայումից հետո: Արենդթը, լուսաբանելով Հոլոքոստի հիմնական պատասխանատուներից մեկի՝ Ադոլֆ Այխմանի դատավարությունը, պնդեց, որ վերջինս «չարի առօրեականության» մարմնավորում է: Արենդթը շեշտում էր, որ Այխմանի ամենասարսափեցնող հատկանիշը ոչ թե նրա առանձնահատուկ կամ չար լինելն է, այլ նրա ծայրահեղ «հասարակությունը»⁹⁶:

Այսպիսով, պետք է արձանագրել, որ մեծ հաշվով թե՛ Հոլոքոստի, թե՛ Հայոց ցեղասպանության և թե՛ այլ ցեղասպանությունների պարագայում ոճրագործները հարյուր հազարավոր հասարակ մարդիկ էին, ովքեր իրականացրին միլիոնավոր սպանություններ: Իհարկե, վստահաբար նրանց մեջ կային հոգեկան խանգարումներ ունեցողներ, սակայն մասնակիցների նման մեծ թիվը թույլ չի տալիս կապել ցեղասպանության իրականացումը մարդասպանների անձնական հատկանիշների, կամ կրթական մակարդակի ու սոցիալական ծագման հետ:

Շարքային զինվորներ, «Թեշքիլաթ-ի մահսուսե»-ի կիսառազմականացված ջոկատներ ներգրավված կամավորներ, ժանդարմներ, բանտերից ազատ արձակված հանցագործներ, բժիշկներ, գյուղացիներ, ուսանողներ, քրդեր, Բալկաններից եկած փախստականներ, այսինքն՝ բնակչության գրեթե բոլոր հատվածները մասնակցություն ունեցան հայերի ոչնչացման գործընթացին:

Մասնակցության զանգվածային բնույթը պարզ էր դեռ ժամանակակիցներին: Այսպես, բրիտանացի ծովակալ Ռիչարդ Ուեբը, ով Կ.Պոլսի օկուպացիայի ժամանակ քաղաքի գլխավոր հանձնակատարի տեղակալն էր, 1919 թ. ապրիլի 13-ին հաղորդում էր բրիտանական արտաքին գերատեսչություն. «Հայերի կոտորածների բոլոր մեղավորներին պատժելու համար անհրաժեշտ կլիներ ողջ թուրք ազգին պատժի ենթարկել: Ուստի առաջարկում եմ որպես արժանի պատիժ այն էլ համազգային

⁹³ Նույն տեղում, էջ 4:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 8:

⁹⁵ Waller James E., “Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing”, Oxford University Press, 2007, p. 61.

⁹⁶ Arendt Hannah, *Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil*, Penguin Group, USA, 1994, p. 76.

մասշտաբով՝ մասնատել փլուզվող թուրքական կայսրությունը, և անհատապես՝ դատելով այն բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ովքեր նշված են իմ ցուցակում: Նրանց ճակատագիրն օրինակ կծառայի»⁹⁷:

Այս կարծիքը կհառն էին թուրք պաշտոնյաները: Այսպես, 1919 թ. հունվարի 28-ին Ալի Բենալը՝ հետագայում Օսմանյան կայսրության կրթության նախարարը, «Սաբահ» օրաթերթում նշում էր. «...չորս կամ հինգ տարի առաջ կատարվեց պատմության մեջ նախադեպը չունեցող ոճիր, մի հանցագործություն, որը սարսափ հարուցեց համայն աշխարհում: Եթե ուզում ենք պատկերացում տալ այդ ոճրագործության մասշտաբի և պայմանների մասին, ապա պետք է խոսենք ոչ թե հինգից տաս, այլ 100 հազարավոր հանցագործների մասին»⁹⁸: Իր հուշերում Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ օսմանյան խորհրդարանի նախագահի և արտաքին գործերի ու արդարադատության նախարարների պառոնները զբաղեցրած Հալիլ Մենթեշեն խոստովանում էր. «Անատոլիայում շատ քիչ թուրքեր կային, որ առնչություն ունեցած չլինեին այդ տեղահանության հետ»⁹⁹:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության առանձնահատկություններից մեկը թուրք, քուրդ և չերքեզ բնակչության համատարած, գրեթե ամբողջական մասնակցությունն էր կոտորածներին: Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվեց հարյուր հազարավոր հասարակ մարդկանց ձեռքերով, ովքեր անձնապես իրականացրել են միլիոնավոր սպանություն:

Ընդ որում, այդ զանգվածային մասնակցությունը չունեք սեռային և տարիքային տարբերակում: Այսպես, վերապրող Մկրտիչ Քեչյանը հիշում է, թե ինչպես հայ կանայք և երեխաները շրջապատվել էին Կարահաճիլիից հարավ թուրք և չերքեզ տարբեր սեռերի գյուղացիներով, ովքեր շարունակեցին սպանողի գործընթացը¹⁰⁰:

Կանանց և երեխաների մասնակցությունը ոճրագործությանն առանձին ֆենոմեն է ցեղասպանագիտության մեջ: Բազմաթիվ կին ՍՍ-ականներ աշխատում էին նացիստական համակենտրոնացման և ոչնչացման ճամբարներում: Կամբոջայում ցեղասպանության իրականացման մեջ կանանց ներգրավվածությունն ավելի մեծ էր, քանի որ ամբողջ երկիրը վերածվել էր փաստացի հսկայական համակենտրոնացման ճամբարի, և տասնյակ հազարավոր կանայք ծառայում էին իբրև կարգադրիչներ և պահակախմբի անդամներ, նույնիսկ մասնակցում ուղղակի սպանության գործընթացներին: Ռուսադայի ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչներից առնվազն երեքը կին էին՝ սպանված նախագահի կինը և կառավարության երկու անդամները, իսկ հազարավոր այլ հույժու կանայք միացան ուղղակի սպանությունների,

⁹⁷ British Foreign Office Archives 371/4173/53351 (folio 192-93), մեջբերվում է ըստ Dadrian V.N. *The History of the Armenian Genocide...*, էջ 306.

⁹⁸ Günel G., “İttihat Terakki’den Günümüze Yek Tarz-i Siyaset: Türkleştirme, Belge Yayınları”, (İstanbul, 2006), s. 127 մեջբերվում է ըստ Անույան Մ., սշվ.աշխ. էջ. 52-53:

⁹⁹ “Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları”, (İstanbul, 1986), s. 239 մեջբերվում է ըստ Անույան Մ., սշվ.աշխ. էջ. 28-29:

¹⁰⁰ Kévorkian Raymond, p. 510.

թալանի կամ թութի կանանց բռնաբարելու հրահրման գործընթացին¹⁰¹: Կամբոջա-
յում և Ռուանդայում երեխաները հեշտությամբ ներգրավվում էին ցեղասպանական
գործողություններ: Նրանց հավաքագրման ձևերը տարբեր էին: Մի մասին քաջա-
լերում էին, մյուսներին բռնությամբ դարձնում մարդասպաններ: Երեխաները սովոր-
ում էին՝ դիտելով սպանության տեսարանները, իսկ ընթացքում սպանությունները
դառնում էին առօրեական մի գործողություն, որի միջոցով դրսևորվում էր հավա-
տարմությունը սեփական խմբի նկատմամբ¹⁰²: Ռուանդայում աշխատող ֆրանսիացի
լրագրող Ջին Հացֆիլդը հիշում է, ինչպես մոտ 50,000 թութի սպանած Կիբունգո
կոչվող ավագակախմբի երիտասարդ անդամներից մեկը պարզորոշ բացատրել է
«Սպանելը ավելի հեշտ է, քան հող մշակելը»¹⁰³:

Հայոց ցեղասպանության պարագայում դա նույնպես նկատելի է: Օրինակ,
Թուրքիայում 1919-1927 թթ. Միացյալ Նահանգների գերագույն հանձնակատար
ծովակալ Մարկ Բրիստոլը 1922 թ. սեպտեմբերի 14-ին ԱՄՆ պետքարտուղարին
հղած հեռագրում, նկարագրելով Զմյուռնիայի քրիստոնյա բնակչության ոչնչա-
ցումը, նշում է. «...Նպաստամատույց կազմակերպությունների աշխատակից-
ները, ինչպես նաև փոխյուպատոս Բարնետը գեկուցեցին, որ նկատելի փոփո-
խություն է տեղի ունեցել ծովափին հայերի նկատմամբ թուրքական բանակի և
քաղաքացիների տրամադրության հետ կապված: Տպավորությունը, որ նրանք
ստացել էին, այն էր, որ յուրաքանչյուր ամրակազմ հայ տղամարդ հալածվում և
սպանվում է, նույնիսկ մահակներով զինված 12-15 տարեկան տղաներն էին մաս-
նակցում հալածանքներին»¹⁰⁴:

Երեխաների մասնակցությունը երբեմն նաև ոչ տարերային բնույթ էր ընդունում:
Այսպես, 1912 թ. Բալկանյան պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի ռազմական անհա-
ջողություններից հետո մեկնարկեց թուրք երիտասարդների շրջանում ազգայնա-
մոլական քարոզչության և կիսառազմական վերապատրաստման համապարփակ
ծրագրի իրագործումը: 1913 թ. ստեղծված «Թուրքական ուժի զարգացման ընկերակ-
ցությունը» (Turk Giic Cemiyesi) իր կանոնադրության մեջ խոսում է «[երիտասարդ-
ների] նախապատրաստման» մասին, ինչն «անհրաժեշտ է, որպեսզի ազգը կրկին
դառնա զինվոր ազգ» կանխելու համար «թուրքական ցեղի քայքայումը» (Turk irki
inhitata): Կային նաև այլ երիտասարդական խմբեր, որոնք գործում էին Ռազմական
նախարարության ենթակայության տակ և նախապատրաստվում էին «պաշտպա-
նել հայրենիքը»¹⁰⁵: Այդ նպատակով նախարարությունն անվճար տրամադրում էր
նրանց հրացաններ, փամփուշտներ և հանդերձանք: Գործընթացը ղեկավարվում էր

¹⁰¹ *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, նշվ. աշխ., p. 793:

¹⁰² Նույն տեղում:

¹⁰³ Baum Steven K., *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge Univer-
sity Press, 2008, p. 123.

¹⁰⁴ Papoutsy Ch., *Ships of Mercy, The True Story of the Rescue of the Greeks, Smyrna, September 1922*,
Portsmouth, New Hampshire, 2008. p. 38.

¹⁰⁵ Դրանց թվին կարելի է դասել նաև սպորտային և սկաութական խմբերը (տես. Հ. Դեմոյան, էջ
135-136):

նազմական նախարար Էնվերի և Իթթիհաթի գաղափարախոս Ջիյա Գյոքավլի կողմից: «Ազգային պաշտպանության լիզան» (*Mudafaa-i Milliye Cemiyeti*), որը ստեղծվել էր Բալկանյան պատերազմի ընթացքում, նույնպես նպատակ ուներ նազմական դաստիարակություն իրականացնելու: Լիզայի հիմնադիրների մեջ էին կուսակցության և կառավարության ղեկավարները՝ Թալեթը, Էնվերը, Սայիդ Հալիմը, Ջենալը և արդարադատության նախարար Իբրահիմը¹⁰⁶:

Ջանգվածային մասնակցությունն ապահովելու համար կարևորագույն նախապայման էր **բռնության միջավայրի ստեղծումը**: Այս իրավիճակում մարդիկ սկսում են աջակցել արմատական տրամադրված առաջնորդներին: Ընդգծվում է «մենք-նրանք» հակադրությունը: Պատերազմն իր հերթին օգնում է հստակ սահմանազատել «թշամական խումբը»՝ ընկալելով նրան իբրև վտանգ և սպառնալիք:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում զանգվածների ներգրավումը սպանության գործընթաց տեղի էր ունենում զուգահեռ ընթացող և հատվող մի քանի գործընթացների միջոցով: Պետական քարոզչությունը հայերին ներկայացնում էր որպես թշամիների հետ համագործակցող «հինգերորդ շարասյուն», դավաճաններ, ովքեր մեղավոր էին Թուրքիայի բոլոր պարտությունների և անհաջողությունների մեջ: Բացահայտ այս քարոզչությունը տարածվում էր երիտթուրքական ակումբների և մզկիթների միջոցով: Անգրագիտության բարձր աստիճանի և հայերի նկատմամբ մարդկանց հանրային գիտակցության մեջ ավանդաբար գոյություն ունեցող զգացումների և կարծրատիպերի պատճառով այս քարոզչությունը բավականին արդյունավետ էր: Հին կարծրատիպերի այն մասին, որ հայերը ստորադաս՝ ոռայներ¹⁰⁷, և անհավատներ՝ գյավուրներ են, գումարվում էր զայրույթը, որ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, սահմանադրությունը նրանց մուսուլմանների հետ հավասար իրավունքներ էր տվել: Այս ամենը հիմք էր ստեղծում սպանության գործընթաց ներգրավելու պատճառների ռացիոնալացման¹⁰⁸ համար: Շարքային բնակչին փոխանցվում էր մեծ և կարևոր գործողության մաս կազմելու, պատմական իրադարձություն ներգրավված լինելու զգացումը (Մեծ Թուրանի կառուցում, Հայրենիքի փրկություն), ինչպես նաև ընձեռվում էր զոհերի ունեցվածքին տիրանալու հնարավորություն¹⁰⁹:

Բնակչության շրջանում արժեքային համակարգի բացարձակ կոնսենսուս էր ձևավորվել, որը թույլ է տալիս հասարակության տարբեր խավերից հավաքագրել

¹⁰⁶ Dadrian Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide...*, p. 196-197.

¹⁰⁷ Bosworth C. E., “The Concept of Dhimma in Early Islam”, in *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. by B. Braude and B. Lewis, London, 1982.

¹⁰⁸ Ռացիոնալացումը հոգեբանական պաշտպանության մեխանիզմ է, երբ փնտրվում է ռացիոնալ և վայելուչ բացատրություն վարքագծի կան որոշումների համար, որոնք ունեն այլ, դատապարտելի պատճառներ: Տերմինը առաջարկել է Ջ. Ֆրոյդի կողմից, հասկացությունը հետագայում զարգացվել է Անսա Ֆրոյդի կողմից: Տես օրինակ՝ D’Cruz, Jason. 2015. “Rationalization as performative pretense.” *Philosophical Psychology* 28, no. 7, էջ 980-1000. Zepf, Siegfried. 2011. “About rationalization and intellectualization.” *International Forum of Psychoanalysis* 20, no. 3, էջ 148-158:

¹⁰⁹ Մանրամասն տե՛ս Մանուկյան Ս., Դաժանության ռացիոնալացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին, *Յեղասպանագիտական հանդես*, 2(1), 2014:

ապագա մարդասպանների ջոկատներ¹¹⁰: Նմանատիպ երևույթին իր վիճահարույց գրքում անդրադարձել է Յոհան Գոլդհագենը: Նա գրում է, որ նացիստներին հաջողվեց կազմակերպել Հոլոքոստն առանց մեծ ջանքերի, քանի որ գերմանացիները պատրաստ էին և շատ մեծ ցանկությամբ իրականացրին այն: Համաձայն Գոլդհագենի՝ Հոլոքոստի ժամանակ վարչակարգը հարկադրված չէր հաղթահարել ոճրագործների բարոյական տատանումները կամ դժկամությունը, քանի որ միջին գերմանացին ներծծված էր ծայրահեղ հակասեմիտիզմով¹¹¹: Իհարկե, պատկերը չափազանցված է, սակայն որոշ չափով այն ներկայացնում է ցեղասպանական գործողությունների մեջ հավաքագրվողների բնութագիրը: Օսմանյան կայսրության թուրքերի շրջանում կար գրեթե նույն վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ. հնարավորության դեպքում մուսուլման բնակչության մեծ մասն ի կատար էր ածելու իր մշտական ցանկությունը. կկազմակերպվեր հայերի նմատմամբ բռնություններ և կոտորած: Առավել ևս, երբ այն «օրհնվել էր» կրոնական առաջնորդի պատգամով՝ անհավատ քրիստոնյաների նկատմամբ սրբազան ջիհադի հայտարարությամբ:

Թեև երիտթուրքական առաջնորդները հավատացյալ մուսուլմաններ չէին, սակայն նրանք օգտագործեցին ջիհադի հայտարարումը կայսրության կրոնական մոլեռանդությամբ տոգորված ուժերին քրիստոնյաների դեմ հանելու համար¹¹²:

Այն, որ թուրք բնակչությունը բավականին հեշտությամբ որդեգրեց այս դերը, վկայում են մի քանի դրվագ: Այսպես, նույնիսկ թուրքամետությամբ աչքի ընկնող ծովակալ Բրիստոլն անհրաժեշտ համարեց խորհուրդ ուղարկել Վաշինգտոն. «Հայտնի է, որ թուրքերը կկողոպտեն, կգողանան, կտեղահանեն և կսպանեն քրիստոնյաներին, ամեն անգամ, երբ ստեղծվի իրենց կարծիքով բարենպաստ հնարավորություն... իմանալով մուսուլման թուրքերի բնավորությունը, ես կարծում եմ, որ թուրքերի բիրտ բնագոյներն արթնացնելու դեպքում կգումարվեն նաև նրանց մոլեռանդ միտումները և դա կբերի քրիստոնեական ազգերի վրա հարձակումների, մինչև դա չկանգնեցվի ազդեցիկ ուժի միջոցով»¹¹³:

¹¹⁰ Dabag Mihran P., “The Decisive Generation: Self-Authorization and Delegations in Deciding a Genocide”, in *Genocide: Approaches, Case Studies, and Responses*, ed. Graham C. Kinloch, Algora Publishing, 2005, p. 134:

¹¹¹ Waller James E., “*Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*”, Oxford University Press, 2007, pp. 42-43.

¹¹² Kuper Leo, Theological Warrants for Genocide: Judaism, Islam, and Christianity, “*Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam*”, ed by Steven Leonard Jacobs, Lexington Books, 2009, էջ 25.

¹¹³ U.S. National Archives. Record Group (RG) 59. 867.00/1361. Bristol’s October 23, 1920 report to Washington, pp. 1- 2.

Հայոց ցեղասպանության ոճրագործների հիերարխիայի հարցի շուրջ

Սուրեն Մանուկյան

Ամփոփում

Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ ներգրավված անձանց շրջանակը և աստիճանակարգը կարելի է պայմանականորեն բաժանել մի քանի մակարդակի:

Հիերարխիայի վերին օղակը՝ հիմնական որոշում կայացնողներն էին՝ պետության բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչները, Միություն և Առաջադիմություն կուսակցության վերնախավը և մի քանի ազդեցիկ անհատներ, որոնք հաճախ միաժամանակ և՛ կուսակցապետեր, և՛ պետության ղեկավարներ, և՛ ազդեցիկ գործիչներ էին:

Միջին մակարդակում էին տեղական կազմակերպիչները՝ վալիները, մութասարիֆները, տեղական ոստիկանապետերը, ժանդարմերիայի ղեկավարությունը, կրոնական առաջնորդները, ինչպես նաև հսկայական ազդեցություն ունեցող Իթթիհաթի պատասխանատու քարտուղարները: Գործընթացի մեջ ներգրավված էին նաև Օսմանյան բանակը և ոստիկանությունը: Հատկապես մեծ դերակատարում ունեցավ «Թեշքիլաթ-ի Մահսուսե» («Հատուկ կազմակերպություն») կիսառազմականացված կառույցը, որը հավաքագրվում էր բանտերից ազատ արձակված հանցագործներից, չերթեզական ավազակախմբերից և քրդական ցեղախմբերից:

Համակարգի ստորին հատվածում «շարքային» մարդասպաններն էին՝ հազարավոր հասարակ մուսուլմաններ, ովքեր, օգտվելով անպատժելիության մթնոլորտից, ուղղակիորեն մասնակցում էին հայ բնակչության կոլոպուտին և սպանություններին:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներ, ոճրագործներ, զանգվածային մասնակցություն:

On the Hierarchy of Perpetrators during the Armenian Genocide

Suren Manukyan

Summary

The hierarchy of Armenian genocide perpetrators can be divided into three levels.

The main decisionmakers to mass murders: top-members of government, party elite and several influential persons, who often were at the same time members of authority and leaders of Union and Progress party.

“Desk murderers” at the middle-level, where regional officials (valis, mutasarifs, local police and gendarmerie chiefs, religion leaders) implemented orders of the political leadership. To accomplish Armenian deportations and massacres in the provinces, the CUP reverted to the institute of executive secretaries, who carried out orders coming from

the center. The Turkish army and police also participated in the Armenian Genocide. A quasi-military structure, Teşkilât-i Mahsusa (Special Organization) had a pivotal role in the Armenian Genocide. Manpower to commit the atrocities was replenished with criminals set free from prisons, Circassian gangs and Kurdish tribes.

Direct perpetrators were at the most basic local level of society. A substantial number of ordinary Muslim Ottoman citizens were also involved in mass killings, marauding and plunder of Armenian property, taking advantage of atmosphere of impunity.

Key words: Responsibles for Armenian Genocide, perpetrators, mass participation.

К вопросу об иерархии исполнителей Геноцида армян

Сурен Манукян

Резюме

Виновных за осуществление Геноцида армян можно условно разделить на несколько уровней.

Верхняя ступень иерархии это принимающие решения – представители высшей власти, партийная элита и несколько влиятельных персон, которые одновременно часто являлись также и лидерами партии «Единение и прогресс» и руководителями государства.

На среднем уровне действовали региональные организаторы – вали, мутасарифы, местные полицмейстеры и руководители жандармерии, религиозные лидеры, а также наделенные огромной властью ответственные секретари Иттихада. В процесс были вовлечены также армия и полиция. Особенно большой была роль полувоенной организации «Тешкилат-и махсусе» («Особая организация»), которая набиралась из выпущенных из тюрем преступников, черкесских банд и курдских племен.

На нижней ступени иерархии «рядовые» убийцы – тысячи простых мусульман, которые воспользовавшись атмосферой безнаказанности, непосредственно участвовали в ограблении и уничтожении армянского населения Османской империи.

Ключевые слова: Виновные за Геноцид армян, преступники, массовое участие.